

वाचे बरवे कवित्व। कवित्वी बरवे रसिकत्व। रसिकत्व परतत्व। स्पर्शु जैसा।।

असे काव्य निर्मितीचे प्रयोजन ज्ञानेश्वर माऊलीने "ज्ञानेश्वरीत सांगितले आहे. कवितेला ईश्वरप्रेमाचा, परतत्वाचा स्पर्श होताच अक्षरत्व, अमरत्व प्राप्त होते. अशी अमृतमय अभंगांची निर्मिती महाराष्ट्रातील सर्वच संतांनी केलेली आहे. सकल संतांच्या अभंगरूपी उद्यानात एक टवटवीत मोहक सुंदर गुलाब फुलला. त्याचा सुगंध आज सर्वदूर पसरतो आहे. तो गुलाब म्हणजेच विदर्भातील ज्ञानेश्वरकन्या मधुराद्वैताचार्य श्री गुलाबराव महाराज होत. त्यांच्या 2500 अभंगामधील काही मोजकेच अभंग अभ्यासले तरी त्यातील अमृतमयी प्रेमाची गोडी चाखता येते. ही प्रेमगोडी वारंवार सेवन करता यावी, हाच या पुस्तक निर्मितीचा मुख्य हेतू महाकवी श्री गुलाबराव महाराज चिंतन केले तर असे लक्षात येते की, श्री गुलाबराव महाराजांचे व्यक्तित्व म्हणजे दोन रंगी छटा असलेला द्विदलीय गुलाब आहे. त्यातील एक रंग व एक दल म्हणजे, ज्ञानमय भूमिकेतून लिहिलेले गद्यग्रंथ, तर दुसरे प्रीतिवृत्तीने लिहिलेले काव्यग्रंथ. ज्ञानमय ग्रंथांमध्ये

त्यांच्या बुद्धीचे तेज, ज्ञानाची प्रखरता, तर्कनिष्ठ कठोरता आणि तत्त्वनिष्ठता आढळते. कधी कधी असे वाटते कि त्यांचे हे व्यापक विशाल सर्वसमावेशक ज्ञान म्हणजे जणुकाही पृथ्वीवर ह्या टोकापासून त्या टोकापर्यंत पसरलेल्या आकाशाप्रमाणे अथांग नि अमर्याद आहे. आकाश दूर कुठेतरी जमिनीला टेकलेले दिसते. त्याला धरण्यासाठी जवळ जावे तर ते पुन्हा कितीतरी योजने दूर निघून जाते. असे डोळ्यांना दिसणारे परंतु डोळ्यात न समावणारे, त्याच्या स्पर्शाची ओढ वाटावी नि हाताच्या आवाक्यातून निसटून जावे, तसे श्री महाराजांचे मधुराद्वैत विचार, अणुवाद, डार्विन समीक्षा, असे एक ना दोन अनेक ज्ञानक्षेत्रात विस्तारलेले विचार हे बुद्धीला भोवळ येऊन, मती गुंग करून टाकतात. एक ओढ नि आकर्षण तर वाटते परंतु आपल्या हाती काहीच लागत नाही. याची रुखरूख वाटत रहाते. यानंतर त्यांच्या अभंगवाङ्मयाकडे वळावे तर आकाशासारखे व्यापक आणि उदास वाटणारे श्री महाराज प्रेमरूपी, भक्तिरूपी जलधारांनी आपल्याला चिंब भिजवून टाकतात. त्यांचा तो कृपावर्षाव मग आपल्या अगदी जवळ येऊन पोहचतो. स्पर्श, नाद, रूप, रस, गंध यांनी धुंद करून टाकतो. त्यांचे ज्ञान म्हणजे सागर आहे, तर काव्य म्हणजे तरंग आहे. गद्यग्रंथ हे ज्ञानवृत्ती तर अभंग व पदरचना ही प्रेमवृत्ती आहे. त्यांचे संत महतीचे, नामभक्तीचे सद्गुरू

मराठी विभाग प्रमुख

सी पी अँड बेरार महाविद्यालय नागपूर

(बी-301, नीलगगन को ऑप हा सोसायटी, धंतोली, नागपूर-12)

भ्र-8459123669, 9422473832

Email : alka.indapawar@gmail.com

प्रेमाचे, करुण विरहाचे नि श्रीकृष्ण लीलांचे, काव्य हृदयाला जाऊन भिडते. थोड्या सहवेदनेने, सहृदयतेने वाचले तर त्यातील आनंद व दुःखाने आपल्याही हृदयाचे पाणी पाणी होते. मग आपणही महाराजांच्या प्रेमात वाहू लागतो, दुःखाने रडू लागतो, आनंदाने नाचू लागतो नि असे वाटते की हाच तो ब्रह्मसहोदर आनंद आहे की काय? श्री महाराज म्हणतात,

हृदय पुस्तक व्हावे एकवट। प्रेमगांगपाट वाहताना. 1

माऊलीनेही ज्ञानेश्वरीत म्हटले आहे की हा आनंद या हृदयातून त्या हृदयात संक्रमित करता येतो. 'इये हृदयीचे तिये हृदयी घातले' हे माऊलीचे साधेसुधे शब्द नाहीत. ह्या मंत्रारूप शब्दांना मूर्तिमंत करणारा महात्मा 'महाकवी' म्हणजे श्री गुलाबराव महाराज हे होत.

'स्व'चे पूर्णपणे विलोपन :

श्री गुलाबराव महाराजांचा जन्म 6 जुलै 1881 मध्ये अमरावती जवळील माधन या गावी झाला. 2 वयाच्या 9 व्या महिन्यात आलेले अंधत्व, बालवयातच लाभलेले श्रीकृष्णाचे 'सान्निध्य, विलक्षण विद्याव्यासंग, प्रपंचातील प्रतिकूलता आणि अतुलनीय बुद्धिमत्ता असे त्यांचे संपूर्ण चरित्र अलौकिक आहे. इ.स. 1901 मध्ये संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी प्रत्यक्ष दर्शन देऊन त्यांना स्वनामाचा मंत्र दिला. असा आपला अनुभव श्री महाराज अभंगात व्यक्त करतात.

घेऊनि मजला निज मांडीवरी। स्नेहे पान्हावली।।

ज्ञानेश्वर माऊली वो। माय माझी ज्ञानेश्वर माऊली।।3

ह्या गुरुदीक्षेनंतर श्री महाराजांची ऋतुभरा प्रज्ञा कार्यरत झाली. त्यानंतर त्यांच्या काव्यनिर्मितीचा काळ मानला तर केवळ 14 वर्षे त्यांनी लेखन केले असे मानावे लागते. ज्ञानेश्वर माऊलीच्या कृपाप्रसादानेच काव्यस्फूर्ती झाली असावी असे मानण्याचा एक सबळ पुरावा म्हणजे त्यांच्या 2500 अभंगांवर आणि 2500 पदांवर संत ज्ञानेश्वर माऊलीची नाममुद्रा अंकित झाली आहे अनेक संतांच्या अभंगात जशी अखेरीस स्वनामाची स्वाक्षरी आढळते, तशी ती श्री महाराजांच्या अभंगात आढळत नाही. नाम म्हणे, तुका म्हणे, नामयाची जनी,

एकाजनार्दनी, चोखा म्हणे, सेना म्हणे, याप्रमाणे श्री गुलाबराव महाराज स्वनामाचा उल्लेख करीत नाही. एवढेच नाही तर त्यांचे सांप्रदायिक नाव 'पांडुरंगनाथ' त्यांचाही उल्लेख दिसून येत नाही. केवळ आपल्या गुरुनामाची मुद्रा अंकित करून 'स्व'चे पूर्णपणे विलोपन करतात. ज्ञानेश्वरस्वामी, अलकावतीपती, आळंदीवल्लभे, स्वामी ज्ञानेश्वरा, विठ्ठलनंदन, ज्ञानेश, ज्ञानेश्वर प्रभू, ज्ञानेश्वरतात, ज्ञानेश्वरमाय, अशी विशेषणे योजित गुरुस्मरण करतात. स्वतःचा उल्लेख अभंगाच्या अखेरीस आला तरी 'ज्ञानेश्वरकन्या' या नावानेच येतो. त्यामुळे ज्ञानेश्वर व त्यांची कन्या श्री गुलाबराव महाराज यांच्यातील अद्वैतबोधही 'ज्ञानेश्वरकन्या' या उल्लेखाने सहज ध्वनित होतो

साहित्यशास्त्रज्ञ :

5000 अभंग पदांच्या शिवाय 1200 च्या आसपास आणखीही गीतरचना इतरत्र विखुरलेली आहे स्फूर्त काव्य, स्तोत्रो, आख्यानकाव्ये, गौळणी, स्त्रीगीते अशी विविधता तर आहेच. याशिवाय नवीन वृत्त, छंद रचनाही केलेली आहे. श्री महाराजांची काव्यविषयक भूमिका 'भक्तिपदतिर्यामृत, साधुबोध, छंदप्रदीप, षटपदध्वनि आणि श्री बाबुराव, गोविंदराव तांबे यांना पाठविलेली पत्रे यासारख्या 10 ग्रंथांतून व्यक्त झालेली आहेत. या संदर्भात त्यांचा ऋषिकुलीन ग्रंथ म्हणजे 'काव्यसूत्रासंहिता' हा होय. 'ईश्वर निष्ठता हा संतकाव्याचा प्राण आहे.' तसेच संतसाहित्याच्या श्रेष्ठतेचे गमक कोणते? हे सांगण्यासाठी त्यांनी 'काव्यसूत्रासंहिता' हा शास्त्रीय ग्रंथ निर्माण केला. या त्यांच्या कार्यामुळे ते केवळ महाकवीच नाही तर 'साहित्यशास्त्रज्ञ' ठरतात

संतसंगे सापडतो हरी :

योग सांख्य धर्मही न तोडिती भवा!

'संतसंग' तो अभंग जाण उद्धवा !!4

असे कृष्णवचन लिहून 'संतसंगाची' महती श्री गुलाबराव महाराजांनी पटवून दिलेली आहे. योगमार्ग सांख्यज्ञान किंवा धर्मही भवभ्रम नष्ट करू शकत नाही, परंतु संतसंगाने भवभ्रमाचा भंग होतो. ज्ञानेश्वर

माऊलीनेही संतसहवासाचे सुंदर उपमांद्वारे वर्णन केलेले आहे. गंगेसारख्या पवित्र गंगानदीच्या सहवासात आल्यावर माणसाचे पाप नाहीसे होईल परंतु पाप करण्याची प्रवृत्ती नाहीशी होत नाही. संतसहवासात मात्र अज्ञान नि अहंकाराचा नाश होऊन माणसांच्या वृत्तीत पालट घडून येतो. सर्व संतांच्या चरित्रात आपल्याला हे आढळून येते की कितीही पापी, कुकर्मि असला तरी संतसंगतीमुळे अखेर तो सुद्धा सज्जन होतो पावसाच्या पाण्याचे थेंब समुद्रात पडले तर ते खाऱ्या पाण्यात मिसळून जातात. कमळाच्या पानावर पडले तर दवर्बिंदूप्रमाणे चमकतात आणि तेच थेंब शिंपल्यात पडले तर त्याचे सुरेख मोती बनतात. मोगऱ्याची फुले थोडा वेळ हातात धरली तर तळहाताला सुगंध येऊ लागतो. हा सर्व सहवासाचा परिणाम असतो. आपण कोणाच्या सहवासात असतो हे महत्त्वाचे आहे. त्यामुळेच संत ज्ञानेश्वर महाराज हरिपाठात म्हणतात, 'संतांचे संगती मनोमार्गगती आकाळावा श्रीमती येणे पंथे'. तर संत तुकाराम महाराज म्हणतात 'संतचरण रज लागता सहज वासनेचे बीज जळोनि जाय' संत सेवेने हरीची प्राप्ती होते. श्री गुलाबराव महाराज म्हणतात, अनंत जन्मांचे पुण्य फळाला आले की संतसहवास लागतो. संतसंगतीचे अनेक आयाम श्री महाराजांनी अभंगात वर्णिलेले आहेत.

सायासा वांचोनी कल्पतरु भेटे ।
 मग का ओखटे धातुशोध ।। 1 ।।
 तैसा संतसंगे सापडतो हरी ।
 मग शास्त्र करी कार्य काय ।। 2 ।।
 तरीच ते स्वभावे । अवीट होईल ।।
 लाभता अमृत कासया औषध ।
 तैसे ज्ञान शुद्ध गुरुमुखे ।। 3 ।।
 ज्ञानेश्वरप्रभु सर्वदा कृपाळू ।
 बहु कळकळ जीवांची त्या ।। 4 ।। 5

संतसहवासाने श्रीहरीची प्राप्ती निश्चितपणे होते असा श्री महाराजांचा ठाम विश्वास आहे. त्यामुळे विचार तर्क व भावना यांचे एकीकरण होऊन अभंगाची निर्मिती झालेली आहे. कल्पतरु पवित्र करणारा धातू, रोग निवारणारे औषध व शास्त्र यांची विफलता येथे

सांगितली आहे. एक शिष्याविषयी कळकळ असणारा कृपाळू संतांचा सहवास लाभला तर कशाचीच काळजी, चिंता राहात नाही. अमृत, कल्पतरु ह्या उपमा संत साहित्यात अनेकदा येत असतात. एवढेच नव्हे तर संत हे कल्पतरु, अमृतमय आहे, असेही वर्णन असते, परंतु येथे संत हे अमृत कल्पतरूपेक्षा श्रेष्ठ आहेत. असे वर्णन येथे येते, ह्या वस्तू भौतिक सुख प्राप्त करून देणाऱ्या आहेत, परंतु संत हे वृत्तिपालट करून शुद्ध ज्ञान करून देणारे असतात. तसेच संत हे अविनाशी, अमर्याद सुखकारक अशा हरीची प्राप्त करून देणारे असतात

संतसंगे सापडतो हरी । मग शास्त्र करी कार्य काय? अशी प्रश्नार्थक रचना करून रसिक वाचकांकडून शास्त्रांचे वैयर्थ्य असणारे उत्तर काढून घेतले आहे

नामोपासना :

नाम साजर साजरं । करी फुकट अमर ।

दूजी क्रिया नको काही । मुखी गावा शेषशायी ।। 6

अशी भगवंत नामाची महती श्री गुलाबराव महाराजांनी गायिलेली आहे. सर्वच संतांनी एकमुखाने नामभक्तीचा गौरव केलेला आहे सकल संतगाथेची केवळ अनुक्रमणिका पाहिली तरी नामपर अभंगाची संख्या सर्वाधिक आहे असे दिसून येते. अजामिळ, वाल्याकोळी, प्रल्हाद, असे पौराणिक संदर्भ देत, अनेक संतांनी नामस्मरणाची तारकशक्ती अभंगातून वर्णिलेली आहे. नामस्मरणाची सुलभता आणि नामस्मरणाची आवश्यकता संतांनी परोपरीने निवेदन केलेली आहे प्रज्ञाचक्षु श्री गुलाबराव महाराजांनी याच नामस्मरणाला वेगळा आयाम दिला. सध्याच्या संगणक युगात नामस्मरणा सारख्या, भक्तिमार्गावर अंधश्रद्धेने कोणी विश्वास ठेवणार नाही. ही काळाची दिशा ओळखूनच की काय श्री महाराजांनी प्रयोगिक पद्धतीने नामस्मरणाचे श्रेष्ठत्व पटवून दिलेले आहे. कर्ममार्ग, योगमार्ग आणि ज्ञानमार्ग या मार्गांपेक्षा नामस्मरणरूप भक्तिमार्ग सोपा नि श्रेयस्कर का आहे याची शास्त्रीय मीमांसा त्यांनी अनेक ग्रंथात केलेली आहे. मीमांसेची हा गुढ विचार काव्यातून, भक्तिभावाची जोड देवून अलंकिरकतेने गुंफण्याचे कसब श्री महाराजांमध्ये आहे हे प्रस्तुत अभंगावरून लक्षात येईल. अभंगांमध्ये प्रश्नार्थक रचना, विविध तर्क

या सोबतच अर्थालंकाराची सुरेख रचना झालेली आहे. नामस्मरणरूप भक्तीने साधकाच्या वागणूकीत चांगला बदल होतो. संवेदनक्षमता वाढते. आचरणात समानता येते. नामस्मरणाची साधना प्रायोगिक पद्धतीने केली तर परमेश्वर प्राप्ती होते. हे आजच्या काळात अनुभवी, अधिकारी संताने सांगण्याची नितांत आवश्यकता होती. ही काळाची गरज प्रज्ञाचक्षु श्री गुलाबराव महाराजांच्या भावपूर्ण व तर्कशुद्ध अभंगाने साधलेली आहे.

तीव्र अग्नीवीण न पेटे पर्वत ।
 वरील गवत बीजासह ।। 1 ।।
 तैसे मुखी नाम जंव तीव्र नाही ।
 तंव हा विदेही न होय की ।। 2 ।।
 पाकासी उशीर उगी उतावेळ ।
 करिता जवळ तृप्ति न ये ।। 3 ।।
 जैसी उतावळी तैसी पाकत्वरा ।
 तेव्हा तृप्तिधारा शीघ्र मिळे ।। 4 ।।
 तैसे नामी मंद सुखी उतावेळ ।
 शुष्क तळमळ दुःख देई ।। 5 ।।
 उतावळी जैसी तैसे नाम तीव्र ।
 जपता साचार सुख नित्य ।। 6 ।।
 तीव्र स्मरणाने जरी न आनंद ।
 पश्चिमे मार्तांड उदयेत ।। 7 ।।
 ताट वाढणे हे जननीचे काम ।
 ग्रासहि सप्रेम घाली मुखी ।। 8 ।।
 परि ते गिळिले पाहिजे बाळास ।
 तेव्हांचि तृप्तीस पावेल ते ।। 9 ।।
 तैसे सच्चित्सुख आणि हरिनाम ।
 अनुभवधाम देती गुरु ।। 10 ।।
 मग त्यांचे तीव्र शिष्याने करावे ।
 अर्धक्षणी व्हावे हरिरूप ।। 11 ।।
 ज्ञानेश्वरकन्या हातावरी हात ।
 ठेवोनी सांगत सुख नामी ।। 12 ।। 7

भगवंत नामस्मरणाचे महात्म्य सर्व संतांनी

एकमुखाने गाईले आहे. श्री महाराजही नामस्मरणाने विदेह मुक्ती प्राप्त होते हे प्रस्तुत अभंगात सांगतात. परंतु त्यांनी नामस्मरणाने मिळणाऱ्या सुखशांती ह्या साध्याबरोबरच ते साध्य प्राप्त होणाऱ्या साधनावर प्रयत्नावर विशेष भर दिलेला आहे. प्रयत्न करण्यात कुचराई झाली तर फलप्राप्त होणार नाही. त्यामुळे अविनाशी सुखाची, परमेश्वर प्राप्तीची जितकी ओढ व उताविळी असेल तितक्या तीव्रतेने नामसाधनेचा उपाय करावा यासाठी श्री महाराज दैनंदिन जीवनातील उपमा देवून हे पटवून देतात पहिल्या सहा कडव्यात हाच प्रयत्नवाद दर्शविलेला आहे. 'प्रयत्नाशिवाय प्रारब्ध पंगू आहे.' असे श्री महाराजांनी एका ग्रंथात सांगितलेले आहे आत्मिक प्रगती ही केवळ प्रयत्नावर अवलंबून आहे हे सांगण्यासाठी प्रस्तुत अभंगात अग्नीची ज्वलनशक्ती व भोजनाची तृप्ती यांच्या उपमा दिलेल्या आहेत. त्या सार्थ आहेत. नामस्मरणाने प्रथमतः पूर्व पाप जळून नष्ट होते असे भगवंतनाम तेजस्वी आहे, व तेच नामसाधकाला शांती, तृप्ती देणारे आहे, परंतु त्या नामस्मरणात तिब्रता येणे आवश्यक आहे, नामस्मरण केले पण काहीच होत नाही अशी शंका घेणाऱ्यांचे प्रयत्न कमी पडतात असे चोख उत्तर जणू श्री महाराज येथे देत आहे.

7 ते 12 अशा 6 काव्यपंक्तीत अभंगाची भूमिका बदलते. भगवंताच्या एकाग्र प्रेमळ नामस्मरणाने अवीट सुखशांती प्राप्त होते. हे श्री महाराज अनुभवाने व अधिकाराने सांगत आहे. "नाम महात्म्य खोटे ठरले तर सूर्य पश्चिमेला उगवेल असे ठाम विधान ते करतात. नाममहिमा सूर्यप्रकाशाइतका खरा असला तरी ज्याप्रमाणे आईने ताट वाढून घास भरविला तरी बाळाला तो गिळावा लागतो त्याप्रमाणे आध्यात्मिक अनुभवाचे वसतिस्थान असणारे श्री गुरु सच्चिदानंद रूप हरिनामाचा सबीज मंत्रा शिष्याला देतात. त्यानंतर 'रिकामा अर्धघडी राहू नको' ह्या माऊलीच्या वचनानुसार त्या नामाला तीव्र करण्याची शिष्याची साधना महत्त्वाची असते. शिष्याने ती केली तर नामस्मरणाने निश्चितपणे सुख प्राप्ती होते, असे महाराज सांगतात. 'हातावरी हात' अशी केलेली शब्दरचना मनोवेधक आहे

गुरु ज्ञानेश्वर गाईन मुखे :

गुरु गोविंद दोऊं खडे का को लागू पाय ।

बलिहारी गुरु आपकी जिन गोविंद दियो मिलाय ।

संत कबीरांच्या या वचनात असे सांगितलेले आहे की गोविंदाची भेट करून देण्याचे सामर्थ्य गुरुमध्ये आहे. त्यामुळे गुरु व गोविंद एकाच वेळी समोर आले तरी गुरुलाच मी आधी नमन करीन. गुरु प्रेमात अत्यंत एकाग्रता नि अनन्यता आली की 'गुरुः साक्षात् प्रबद्ध' असा शिष्याला अनुभव येतो. संत एकनाथ महाराजही हेच सांगतात

“गुरु परमात्मा परेशु ।
ऐसा ज्याचा दृढ विश्वासु ।
देव तयाचा अंकिला ।
स्वये संचला त्याचे घरा” 8

देव आणि गुरु यांच्यामध्ये अत्यंत ऐक्य असते. भगवंताच्या कृपेमुळे गुरुची प्राप्ती होते तसेच सद्गुरुच्या कृपेमुळे भगवंताचा साक्षात्कार होतो. याप्रमाणे श्रीगुरु व भगवंत यांच्यात पूर्ण अद्वैत असते. श्रीगुरु महिमा इतका अगाध आहे की प्रत्यक्ष भगवंताचे साक्षात्दर्शन झाले तरी भगवंताची सर्वव्यापकता कळण्यासाठी भगवंताला गुरुरूपाने यावे लागते. हे गुरुतत्त्व सांगण्यासाठीच जणु ज्ञानेश्वरीत अर्जुनाच्या तोंडी ज्ञानदेवांनी काही ओव्या घातल्या आहेत.

अर्जुन श्रीकृष्णाला म्हणतो –

गुरु बंधू पिता । तू आमची इष्ट देवता ।
जैसा शिष्याते गुरु । सर्वथा नेणे अढेरू ॥ 9

या ओव्यांवरून अर्जुनाने श्रीकृष्णाला गुरु मानून स्वतःकडे शिष्यत्व घेतलेले आहे.

संत नमादेवांचे उदाहरणही आपल्याला माहित आहे. प्रत्यक्ष पांडुरंगाचे सतत सानिध्य असूनही सद्गुरु न केल्यामुळे गोरोबांनी त्यांची भक्ती कच्ची आहे असे सांगितले होते महाराष्ट्रात अनेक संतांची मांदियाळी असली तसेच आणि भागवत संप्रदायातील सर्व संत साक्षात्कारी आणि अधिकारी असले तरी, ज्यांनी गुरुपद

स्विकारून शिष्याला अनुग्रह दिला त्या सद्गुरुसंताची महती अतुलनीय असते. तो गुरु 'संतकुळीचा राजा असतो' असे माऊली आपल्या अभंगात सांगतात. श्रीगुलाबराव महाराजांना श्री ज्ञानेश्वर माऊलीने स्वनामाची मंत्र देऊन कृतार्थ केले होते.

असा आपला सद्गुरु अनुग्रहाचा अनुभव श्रीगुलाबराव महाराजांनी सांगितलेला आहे. सद्गुरु श्री ज्ञानेश्वर महाराजांवर त्यांनी अनेक अभंग व पदे रचलेली आहेत. एवढेच नव्हे तर प्रत्येक अभंग पदावर त्यांनी सद्गुरु नाममुद्रा नोंदविलेली आहे.

श्री गुलाबराव महाराजांच्या सद्गुरु प्रेमाची आर्तता आणि समर्पण वृत्ती त्यांच्या अभंगातून व्यक्त झाली आहे. सद्गुरु आणि देव यांच्यातील अद्वैत व्यक्त करण्यासाठी त्यांनी सुंदर समर्पक उपमा योजिलेल्या आहेत. वैष्णवांचा विष्णू शैवांचा शिव असे सर्व देव माझ्या सद्गुरु श्री ज्ञानदेवांमधेच एकवटलेले आहेत असा श्री महाराजांचा एकनिष्ठ भाव अभंगात व्यक्त झाला आहे. या अनन्य भूमिकेतून श्री महाराज म्हणतात, मी अखंडपणे श्री गुरु ज्ञानेश्वर माऊलीचे गुणगान करीत राहिन.

देव तो सगुण संत ते निर्गुण ।
म्हणोनि चरण त्यांचे वंदू ॥ 1 ॥
देवाहूनी गुरु श्रेष्ठ सांगे श्रुति ।
ती शुद्ध प्रतीति अभंगी या ॥ 2 ॥
देव तो साकार ध्यात्याच्या आधीन ।
गुरु तो निर्गुण ध्यातृसाक्षी ॥ 3 ॥
साधर्म्य वैधर्म्य चुकला सिद्धांत ।
अभेदचि पंथ शुद्ध एक ॥ 4 ॥
दोन डोळे परी एक दिसे वस्तु ।
दो ओठी निघतू एक शब्द ॥ 5 ॥
तैसे द्वैतामध्ये पहावे अद्वैत ।
परम सिद्धान्त निगमाचा ॥ 6 ॥
ज्ञानेश्वरकृपेवीण हाता न ये ।
म्हणोनिया पाय वंदू त्यांचे ॥ 7 ॥ 10

भगवंत हा सगुण आहे तर संत हे दुष्ट व

सज्जनांशी समान वागणारे असल्याने निर्गुण आहेत. म्हणून त्याच्या चरणी वंदन करतो वेदातीलश्रुतीही असे सांगते की देवापेक्षाही गुरु श्रेष्ठ आहे. गुरुच्या श्रेष्ठपणाचा जो शुद्ध अनुभव आला तोच ह्या अभंगात मी सांगतो. ध्यान करणारा ध्याता जसे ध्यान करेल त्याप्रमाणे भगवंत साकार होतो. परंतु गुरु हे ध्यात्याच्या (हृदयात) साक्षिरूपात असतात. त्यामुळे ते निर्गुण असतात. खरे तर साधर्म्य (सहयोगी धर्म) वैधर्म्य (विरोधी धर्म) असा सिद्धांत करणे चुकीचे आहे. कारण खरा शुद्ध मार्ग हा अभेदाचा आहे. ज्याप्रमाणे दोन वेगळे डोळे असले तरी दोन्ही डोळे मिळून एक वस्तू दिसते. ओठ दोन दिसत असले तरी ओठातून एकच शब्द बाहेर येतो. त्याप्रमाणे देव-गुरु दोन दिसत असले तरी त्या द्वैतात अद्वैत पाहावे. हाच निगमाचा सर्वोच्च सिद्धांत आहे. देव-गुरु एकच असण्याचा अनुभव मला ज्ञानेश्वरकृपेशिवाय येणे शक्य नाही. म्हणून त्यांच्या पायांना वंदन करतो ग्रंथांमध्ये अनेक तात्त्विक जीवनसत्ये आपण वाचतो, परंतु आपल्याला तसा प्रत्यक्ष अनुभव नसतो. येथे श्री महाराज आपला शुद्ध अनुभव शब्दबद्ध करित आहेत. भगवंताचे स्वरूप हे सगुण व निर्गुण असे दोन्ही आहे. त्याला अनुलक्षून भगवंत सगुण तर संत निर्गुण आहे, असे श्री महाराज सांगतात. श्री महाराज हे अद्वैत तत्त्वज्ञानाचे पुरस्कर्ते आहेत व येथे तर गुरु व देव यांच्यातील अभेद मानण्यासाठी श्रुतीचा आधार आहे. याशिवाय संत ज्ञानदेव अमृतानुभवात म्हणतात

दो डोळा एक दिठी । दो ओठी एक गोठी ।। 11

ह्या ओव्यांचा आशय श्री महाराजांनी अनुभवला व तो अनुभव ज्ञानदेवांच्या प्रभावाने त्यांच्याच ओवीप्रमाणे प्रगटला हे विशेष आहे. परंतु भाषा मात्रा अलीकडची असल्याने अर्थ कळण्यासाठी सुसह्य होते

एका प्रेमासाठी :

प्रेमाची पहावया परीक्षा । प्रेमेचि प्रभू दे शिक्षा ।

प्रेमळ सख्याची प्रतिक्षा । प्रेमळाते ।।

प्रेमळपणे दोनी । स्वये गेले विरोनी ।

प्रेमळाचीच रवाणी । सर्वेन्द्रिया ।। 12

‘भक्तपदतिर्थांमृत’ नावाच्या ग्रंथात श्री गुलाबराव महाराजांनी, भक्तिप्रेमाचे स्वरूप समजावून सांगतांना, वरील ओव्यांची रचना केलेली आहे. साधकाला जीवनात विपरीत परिस्थितीला आणि विविध संकटांना तोंड द्यावे लागते. श्री महाराज सांगतात भगवंत या संकटाच्या द्वारे आपल्या भक्तांची परीक्षा घेत असतो. कारण भक्त व भगवंत यांच्यात इतके निरतिशय प्रेम असते की ही परीक्षा पार करून आपला प्रेमळ भक्तसखा आपल्याकडे केव्हा वापस येतो, याची प्रेमस्वरूप भगवंत वाट पहात असतो. ‘कृपाळूपणे अल्प धारिष्ट्य पाहे’ असे समर्थ रामदास स्वामीही सांगतात. भगवंत आणि भक्त हे प्रेमातिशयामुळे एकमेकात विरून जातात. त्यांची सर्व इंद्रिये प्रेमाच्याच खाणी असतात. भक्त आणि भगवंत यांच्यातील ऐक्यप्रेम कसे असते, त्याचे वर्णन अर्जुन श्रीकृष्ण संवादात ज्ञानेश्वर माऊलीने केलेले आहे

पै दोही वोठी एक बोलणे ।

दोही चरणी एक चालणे ।

तैसे पुसणे सांगणे । तुझे माझे ।। 13

जसा दोन ओठांनी एक शब्द निघतो, दोन पायांनी एकच चालणे होते. तसे तुझे विचारणे माझे सांगणे एक निरुपाधिक परमेश्वराविषयीच आहे. ‘सांगते पुसते दोन्ही एक’ विचारणारा सांगणारा दोन्ही एकच आहेत. याप्रमाणे भक्त-भगवंत, जग-जगदिश्वर यांच्या ऐक्यतेचा प्रत्यय भक्ताला येतो हा भक्तिरस इतका सर्वसमावेशक असतो की जीवनातील सर्व भावरस याच भक्तीत सामावतात. शृंगार, वीर, करुण, रौद्र, बीभत्स व शांत भयानक अशा सर्व रसांचा आधार तो एक प्रेमळ गोविंद आहे असा आपला अनुभव श्री महाराज सांगतात. पहाण्याची वस्तू आणि पहाणारा, ध्येय आणि ध्याता यांच्यातील क्रिया नाहीशी होऊन, अभेदता निर्माण होते. मन भगवंत्प्रेमाने रंगून जाते तर वाणी भगवंतनामात लिन होते श्वासोच्छवासात ही प्रेम भरून रहाते असा आपला दिव्य अनुभव श्री महाराज अभंगातून वर्णन

करतात सुंदर उपमा दृष्टांत आणि अनुप्रास अलंकाराच्या कांदणात श्री महाराजांनी भक्तीभावाचे लुकलुकणारे हिरे असे चपखल बसविले आहेत की आपले डोळे दिपून जातात.

तुजसाठी जीव तुटे तिळतिळ ।
कोटे घननीळ असशी तूं ।। 1 ।।
झणी वाटे पुन्हा द्रौपदी येईल ।
सभे बोलावील श्रम द्याया ।। 2 ।।
झणी वाटे पुन्हा उभे विटेवरी ।
करील श्रीहरी, पुंडरीक ।। 3 ।।
भक्त म्हणविती, दया नाही परी ।
कल्पी कल्पी हरि कष्टविती ।। 4 ।।
परी ते सकळ मजहूनि थोर ।
कोणता विचार करू येथे ।। 5 ।।
संतांते निंदिता होतसे अन्याय ।
परी हे हृदय न राहेचि ।। 6 ।।
उचित ते आता करावे गोपाळा ।
ज्ञानेश्वरबाळा मौने प्रार्थी ।। 7 ।। 14

येथे द्रौपदी व पुंडलिक यांच्या भक्तिकथांचा संदर्भ ह्या अभंगात गृहीत धरलेला आहे. राजसभेत वस्त्रहरण प्रसंगी श्रीकृष्णाचा धावा केला नि आराम करीत असलेल्या कृष्णाला धावत यावे लागले नि जे कष्ट झाले याचे श्री महाराजांना दुःख वाटते. आईवडिलांच्या सेवेत गुंग असलेल्या पुंडलिकाला भेटायला श्रीकृष्ण आला नि पुंडलिकाने फेकलेल्या विटेवर आजपर्यंत वाट पाहत तसेच उभे ठेवले. ह्या श्रीकृष्णाला झालेल्या श्रमामुळे श्री महाराजांचा जीव तीळतीळ तुटतो. भक्त म्हणवितात परंतु भगवंताबद्दल दया, करुणा वाटत नाही का? असा प्रश्नही उपस्थित केलेला आहे. संत निंदा होत आहे ते चुकीचे आहे हे माहीत असूनही भगवंताला होणाऱ्या कष्टाने महाराजांचे हृदय भरून येते अनुभवाची प्रांजळता, भगवंत प्रेमामुळे होणारी तळमळ, संतनिंदा व भगवंतप्रेम यात मनाची होणारी ओढाताण या अभंगातून उत्कटपणे व्यक्त झालेली आहे. एकही अलंकार आलेला नसूनही भगवत्भक्तीची तीव्रता द्रौपदी, पुंडलिकापेक्षाही वरचढ ठरते, कारण त्यात निष्काम प्रेमाची भावोत्कट

स्थिती अत्यंत प्रामाणिकपणे व्यक्त झालेली आहे

अभंगातील अमृत :

हरिपाठातील 'नामामृत गोडी' या शब्दाचे विवेचन करताना वेदान्त केसरी बाबाजी महाराज स्पष्टीकरण करतात – संत वचनातील अक्षरे ही खरोखरीच अमृत आहेत. म्हणजे अविनाशी करणारे आहेत. स्वर्गातील एका पदार्थाला अमृत हे नाव आहे. पण तेथे अमृतत्वाचा नुसता आभासच आहे कारण ते अमृत पिणारे अविनाशी होत नाहीत. परंतु या संतवचनरूपी अमृताची गोडी वैष्णवांना, भक्तांना, साधकांना लाभलेली असते. ती इतरांना कळू शकत नाही. कोणत्याही भौतिक विषयांची गोडी सारखी अखंड टिकणारी नाही. विषयाच्या गोडीचा काही वेळाने वीट येतो. तसाच अमृताचाही वीट येतो. परंतु हरिनाम व हरिनामासारखी संतवचने ही विषयसुखापेक्षा वेगळी आहेत. कारण उपभोग घेणारा माणूस व विषय हे परस्पराहून भिन्न आहेत. विषय नाशिवंत असल्याने व जीव मुळात अविनाशी असल्याने विषयांमध्ये अरुची निर्माण होते. त्याचा वीट येतो, परंतु संतवचनात मात्र अवीटता असते. ती वाक्ये त्यातील उपदेश, हरिप्रेम, सत्संगती, सद्गुरुवचने, श्रीकृष्णलीला हे सर्वच अवीट आहे. म्हणून अभंगामृत हे स्वर्गातील अमृतापेक्षा वेगळे आहे.¹⁵ त्याची गोडी म्हणजे अवीट प्रेम.

खरा भक्त झाल्याशिवाय अमृताच्या गोडीची लज्जत चाखता येत नाही. परंतु त्यासाठी विषयाकडील मनाची ओढ बंद व्हावी लागते, आणि भगवंताकडे प्रेम लागण्याकरिता साधकदशेत प्रथम भगवंत नामस्मरण, संत साहित्याचे वाचन प्रयत्नपूर्वक करावे लागत असले तरी पुढे प्रेमामुळे ती ओढ अकृत्रिम व स्वाभाविक होते

संतकाव्यातील प्रत्यक्ष ब्रह्मानंद :

आधी साहित्य की आधी साहित्यशास्त्रा असा वाद नेहमीचाच आहे परंतु जेव्हा विशिष्ट शास्त्राच्या परिमाणाने साहित्याचे मूल्यमापन होत नाही तेव्हा नवीन शास्त्रो निर्माण करणारा महात्मा नियती जन्माला घालत असते संत काव्यात रसपूर्णता, अलंकारांचा सहजाविष्कार, काव्यगुणांचा परोत्कर्ष आणि सौंदर्यातिशयता आहे. तसेच अनुभवाची सत्यता, विशुद्ध भावनात्मकताही आहे. परंतु एवढ्यावरच या काव्याचे

श्रेष्ठत्व अवलंबून नाही तर यापेक्षा कितीतरी अधिक 'मौल्यवान शब्दातीत' असे काही त्यात आहे की ते मोजण्याचे शास्त्र उपलब्ध नव्हते. त्यासाठी बीजभूत 89 सूत्रे 5 पादांमध्ये श्री महाराजांनी गोवून ठेवली आहेत.

निष्कर्ष:

- 1 व्यवहारिक अनुभवाच्या काव्यातील आनंद 'ब्रह्मसहोदर' तर संतकाव्यातील आनंद हा 'प्रत्यक्ष ब्रह्मानंद' असतो.
- 2 सामान्य कवींची स्फूर्ती ही 'नैसर्गिकी किंवा वैचारिकी' तर संतकवींची स्फूर्ती ही 'स्वयंस्फूर्ती' असते.
- 3 सामान्य कवींचे काव्य हे जगात स्वतःपेक्षा 'भिन्न' मानून केलेले असते तर संत कवींचे काव्य 'अभिन्न भावाने' निर्माण झालेले असते.
- 4 सामान्य व्यावहारिक काव्याने 'व्यवहार चिंतन' घडते तर संतकाव्यातील ईशवर्णनाने रसिकांना 'ईशचिंतन' घडते. रसिकांचे मन परमेश्वराकार होते. तितका काळ त्यांना 'ब्रह्मानंद' प्राप्त होतो. हाच ब्रह्मानंद मधुराद्वैताचार्य श्री गुलाबराव महाराज विरचित अभंगातून आस्वादकाला अनुभवता येतो

संदर्भ टीपा

- 1 श्री गुलाबराव महाराज.. अभगांची गाथा पृ 9 अ. .87
- 2 डॉ अ स जोशी मधुराद्वैताचार्य श्री गुलाबराव

महाराज पृ 12

- 3 श्री गुलाबराव महाराज.. पदांची गाथा पृ.48 अ.. 232
- 4 श्री गुलाबराव महाराज.. पदांची गाथा पृ क 9 अ..46
- 5 श्री गुलाबराव महाराज.. अभगांची गाथा पृ 9 अ..87
- 6 श्री गुलाबराव महाराज.. अभगांची गाथा पृ क 9 अ..60
- 7 श्री गुलाबराव महाराज.. अभगांची गाथा पृ 9 अ..45
- 8 सकल संत गाथा पृ. 411
- 9 संत ज्ञानेश्वर ज्ञानेश्वरी अ..1 ओ .59..60
- 10 श्री गुलाबराव महाराज.. अभगांची गाथा प क 9 अ क 135
- 11 संत ज्ञानेश्वर..... अमृतानुभव
- 12 श्री गुलाबराव महाराज भक्तिपदतिर्थांमृत ओ. 16.17
- 13 संत ज्ञानेश्वर ज्ञानेश्वरी अ क 15 ओ 454
- 14 श्री गुलाबराव महाराज.. अभगांची गाथा अ. . 883
- 15 बाबाजी महाराज पंडित हरिपाठ रहस्य पृ क 116'117

